

Document Version

Accepted author manuscript

Citation (APA)

Quist, W. J., Spoormans, L. G. K., & Veenhof, R. H. (2025). Materiaalgebruik en architectonische expressie in de jaren '70 en '80. In *Instandhouding van jong erfgoed: Syllabus bij de studiedag van WTA NL-VL van 7 november 2025* WTA Nederland - Vlaanderen.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright

In case the licence states "Dutch Copyright Act (Article 25fa)", this publication was made available Green Open Access via the TU Delft Institutional Repository pursuant to Dutch Copyright Act (Article 25fa, the Taverne amendment). This provision does not affect copyright ownership.
Unless copyright is transferred by contract or statute, it remains with the copyright holder.

Sharing and reuse

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Materiaalgebruik en architectonische expressie in de jaren zeventig en tachtig

Wido Quist, Rienje Veenhof, Lidwine Spoormans

TU Delft, Faculteit Bouwkunde

1. Inleiding

Welke instandhoudingsopgave komt op ons af met de recente focus op het erfgoed van de tweede helft van de twintigste eeuw? Niet alleen in Nederland en België, maar in veel landen wordt nadrukkelijk gekeken naar de erfgoedwaardigheid van de gebouwen, complexen en structuren uit de periode 1960-1990. Afhankelijk van de wettelijke context, politieke en sociaal-maatschappelijke markeringen in periode deze wordt de precieze tijdspanne in verschillende regio's anders gedefinieerd. In Nederland staat de periode bekend als 'Post 65' en is een vervolg op de Wederopbouwperiode vanaf 1945, na het einde van de Tweede Wereldoorlog.

In diverse steden en dorpen zijn de lokale bouwkundige hoogtepunten van na 1965 al benoemd en de eerste voornemens tot aanwijzing als rijksmonument zijn begin september 2025 wereldkundig gemaakt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2025).

Het hoe en waarom van deze selectie laten we in deze bijdrage buiten beschouwing (zie <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed> voor meer informatie). De focus van dit artikel ligt op de aard van de gebouwen en ensembles, hun materiaalgebruik en daarmee samenhangende architectonische expressie. Op basis daarvan wordt besproken op welke manier deze nieuwe generatie erfgoed de instandhoudingsopgave zal veranderen. De vraag is dus: Wat komt erbij aan erfgoedobjecten en in hoeverre is dit substantieel anders dan het oudere erfgoed? In het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw riepen de vakgroepen Bouwmethodiek van de TU Delft en Bouwproductietechnologie van de TU Eindhoven op tot de erfgoedwaardering en instandhouding van 'Jongere Bouwkunst' (Henket en De Jonge, 1987). Bevinden we ons nu op een vergelijkbaar punt?

2. Moderne Beweging

Bijna veertig jaar geleden vormde de publicatie '*Bouwtechnisch Onderzoek Jongere Bouwkunst*' door Wessel de Jonge en HubertJan Henket één van de voorbereidingen op het Monumenten Inventarisatie Project (MIP, 1986-1995). Ook was dit onderzoek de aanloop naar het oprichtingscongres van DOCOMOMO International (*The International Working Party for the Documentation and*

Conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the Modern Movement) dat in september 1990 in Eindhoven werd gehouden.

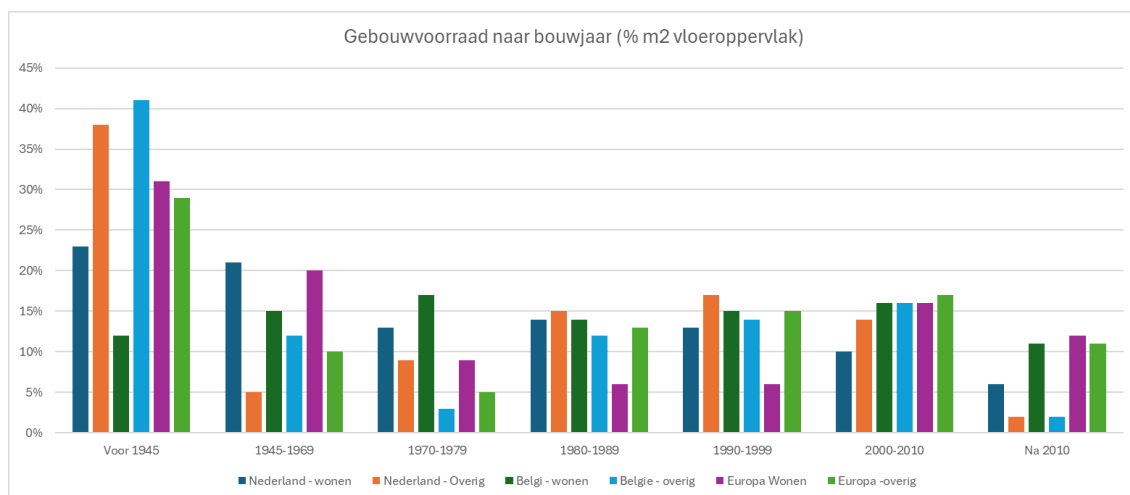
De huidige activiteit van DOCOMOMO in tachtig landen en regio's geeft aan dat er met dit initiatief een belangrijke thematiek werd aangesneden. Er zijn diverse comités van specialisten, het twintigste internationale congres is in voorbereiding en er is een internationaal wetenschappelijk tijdschrift waarvan reeds 73 nummers zijn uitgegeven (www.docomomo.com / www.docomomojournal.com). En in het verlengde hiervan wordt op steeds meer plaatsen zorgvuldig met de instandhouding van modern erfgoed omgegaan.

Met de aandacht voor de bouwkunst van de eerste helft van de twintigste eeuw in het algemeen en architectuur van het Nieuwe Bouwen in het bijzonder is de afgelopen decennia veel kennis opgedaan over en ervaring opgebouwd met behoud en herbestemming van deze architectuur en de omgang met de kenmerkende materialen en bouwtechnieken. Materialen zoals (gewapend) beton, staal en glas, maar ook synthetische en meer traditionele materialen zoals baksteen, natuursteen en pleisterwerk op nieuwe manieren toegepast hebben al vele van hun verouderings- en instandhoudingsgeheimen prijsgegeven. Ook de bouwtechnieken en constructiemethoden tot grofweg 1960 kennen weinig geheimen meer, wat overigens niet wil zeggen dat hier geen enkele instandhoudingsuitdaging meer is.

Net als in de jaren tachtig van de vorige eeuw is er opnieuw een focus op "jong erfgoed". Echter, de tijd is voortgeschreden en het jongere erfgoed komt nu uit de periode 1960-1990. Hoe kunnen we deze architectuur duiden?

3. Gebouwvoorraad

Europees onderzoek laat zien (figuur 1) dat de gebouwvoorraad in Nederland (uitgedrukt in vierkante meter) voor ongeveer een kwart bestaat uit de periode 1970-1989. België laat een iets andere verdeling zien: ongeveer 30% van het vloeroppervlak woningen stamt uit de jaren zeventig en tachtig terwijl slechts 15% van de overige gebouwvoorraad uit deze periode stamt. De Europese gemiddelden liggen op 15% respectievelijk 18%. Ondanks de verschillen tussen Nederland en België kan in ieder geval geconcludeerd worden dat in beide landen veel gebouwen in deze periode zijn gemaakt en dat met name de woningbouw in Europees perspectief een forse productie heeft gekend. De Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft zelfs aan dat 65% van het land in de periode 1965-1990 is gebouwd (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed/verhalen-en-tijdlijnen/kaart>) en uit CBS-cijfers blijkt dat 31% van de woningen tussen 1965-1985 is gebouwd. Dit zijn onvergelykbare percentages die allemaal iets anders zeggen, maar ze geven allemaal aan dat er veel gebouwd is in deze periode. Hiermee is de vraag naar de te verwachten instandhoudingsopgave dus relevant.

Figuur 1: Gebouwvoorraad naar bouwjaar (% vloeroppervlak). Gebaseerd op Gevorgian et al. 2012

Gevorgian et al. 2012 gaan ook in op de constructiematerialen en op de kenmerkende U-waarde (= warmtedoorgangscoefficiënt) van de diverse gebouwonderdelen. De data over de constructiematerialen is helaas erg grof en voornamelijk gebaseerd op interviews en daarmee niet uitgesplitst naar bouwperiode. Daarom is deze data verder niet gebruikt in deze bijdrage. Een van de achterliggende doelen van het rapport was het inventariseren van de isolatienoodzaak in Europees perspectief, daarom is er wel veel aandacht besteed aan de (gemiddelde) U-waardes (figuur 2).

RESIDENTIAL SECTOR					RESIDENTIAL SECTOR				
Historical period	Walls	Windows	Roof	Floor	Historical period	Walls	Windows	Roof	Floor
Before 1945	2.05	5.00	2.96	0.70	Before 1945	1.89	3.99	1.79	2.02
1945 - 1969	1.70	4.76	3.39	2.19	1945 - 1969	1.67	2.90	1.34	2.14
1970 - 1979	1.34	4.28	0.85	0.77	1970 - 1979	1.45	2.44	0.89	2.30
1980 - 1989	1.40	3.89	0.92	0.91	1980 - 1989	0.64	2.16	0.64	0.98
1990 - 1999	0.70	3.46	0.46	0.51	1990 - 1999	0.36	1.98	0.36	0.36
2000 - 2010	0.40	2.00	0.30	0.37	2000 - 2010	0.27	1.90	0.23	0.31
Post 2010	0.23	1.70	0.21	0.21	Post 2010	0.21	1.80	0.16	0.27

SERVICE SECTOR					SERVICE SECTOR				
Historical period	Walls	Windows	Roof	Floor	Historical period	Walls	Windows	Roof	Floor
Before 1945	1.90	4.50	2.00	0.80	Before 1945	1.80	3.80	2.10	2.00
1945 - 1969	1.80	4.60	2.00	0.90	1945 - 1969	1.70	3.70	1.70	1.70
1970 - 1979	1.75	4.20	2.20	1.00	1970 - 1979	1.60	3.55	1.20	1.50
1980 - 1989	1.70	3.80	1.20	0.90	1980 - 1989	0.60	3.40	0.70	1.00
1990 - 1999	1.30	3.70	0.90	0.80	1990 - 1999	0.50	2.90	0.50	0.90
2000 - 2010	0.80	2.30	0.70	0.70	2000 - 2010	0.45	1.80	0.45	0.50
Post 2010	0.40	2.50	0.30	0.50	Post 2010	0.40	2.20	0.40	0.40

Figuur 2: U-waardes van gebouwonderdelen naar bouwperiode en gebouwgroep voor België (links) en Nederland (rechts). Uit: Gevorgian et al. 2012, p. 39, 160 (bewerkt).

Interessante conclusie uit figuur 2 is dat er in Nederland een grote stap – in het verbeteren van de isolatie - gemaakt is in de jaren tachtig, terwijl deze stap in België pas een decennium later wordt gemaakt. De tabel suggereert een groot verschil in

dakisolatie tussen de woningbouw en de utiliteitsbouw in België (in de periode 1970-1989); een verschil dat in Nederland vooral lijkt terug te komen in de isolatiewaarde van de vensters; is dit zichtbaar in de architectonische expressie? De algemene conclusie uit deze inventarisatie, die belangrijk is voor de huidige en komende instandhoudingsopgave, is dat de isolatiewaarde van alle constructieonderdelen uit de jaren zeventig en tachtig (ver) achterloopt bij de huidige normen.

4. Bouwstijlen en architectuurstromingen

Het lijkt aanlokkelijk en zelfs voor-de-hand-liggend om de instandhoudingsopgave met betrekking tot Post 65 architectuur te koppelen aan bouwstijlen en/of architectuurstromingen. Zo zouden we gezien het tijdsframe niet meer te maken moeten hebben met “modernisme”, maar vooral met “post-modernisme”; heeft het “functionalisme” zijn langste tijd gehad en viert het “brutalisme” hoogtij. De “hightech-architectuur” is in opkomst en een aantal hoogtepunten uit het “structuralisme” vallen zeker in de periode 1965-1990 (zie bijvoorbeeld Barbieri en Van Duin, 2000). Voor de website architectuur.org maakte fotograaf Bart van Hoek een tabel met architectuurstromingen en de belangrijkste kenmerken, waaronder ook de materialisering (figuur 3).

naam stroming	bloeiperiode	verspreiding	belangrijke vormkenmerk(en)	materiaal	gebouwtype	stedenbouw	architectuur	interieur	kunst	theorievorming	innovatie
Art Nouveau	1890 - 1915	globaal	expressionistisch	gietijzer ea							
Rationalisme	1900 - 1920	landelijk	sober	baksteen							
De Amsterdamse School	1910 - 1935	landelijk	expressionistisch	baksteen	woningbouw						
De Stijl	1917 - 1931	landelijk	kubistisch								
De Nieuwe Haagse School	1920 - 1935	regionaal	kubistisch	baksteen							
Functionalisme	1920 - 1974	globaal	transparantie	beton, glas							
Traditionalisme	1930 - 1955	landelijk	traditioneel	baksteen	kerken						
Shake hands architectuur	1935 - 1960	landelijk		divers	kerken						
De Bossche School	1945 - 1980	regionaal	sober	baksteen	kerken						
Brutalisme	1955 - 1985	globaal	ruw onafgewerkte materialen	beton	elke typologie						
Structuralisme	1959 - 1990	globaal	kleine schakelbare eenheden	beton							
Organisch Bouwen	1925 - 2000	Europees	expressionistisch	baksteen	scholen						
High Tech	1970 - 1990	globaal	transparantie	staal	industrie						
Neorationalisme	1975 - 1990	Europees	sober	beton	woningbouw						
Postmodernisme	1980 - 2000	globaal	modern klassiek		musea; kantoren						
Deconstructivisme	1988 - 2000	globaal	fragmentatie	divers	musea						
Neomodernisme	1980 - 2000	landelijk	citaten uit het modernisme	divers	woningbouw						
Supermodernisme	1995 - heden	globaal	transparantie	staal, glas	luchthavens						
Neotraditionalisme	1995 - heden	landelijk	traditioneel	baksteen	woningbouw						

Figuur 3: Overzicht architectuurstromingen van in de twintigste eeuw.
(samengesteld voor de Nederlandse context op website architectuur.org door architectuurfotograaf Bart van Hoek in 2023,
<https://www.architectuur.org/stromingen.php>)

Ondanks dat deze indeling goed werkt om gebouwen en wellicht ook architecten in een hokje onder te brengen en gebouwen ten opzichte van elkaar te ordenen, blijkt ook dat er veel mengvormen, overgangen en niet-stijlzuivere objecten bestaan. Wanneer echter beter naar de kenmerken van de stromingen wordt gekeken, dan vallen wel degelijk een aantal zaken op in (het exterieur van) de architectuur van de jaren zeventig en tachtig: gebruik van ruwe/onafgewerkte materialen (figuur 4), maar

ook gebruik van een breed palet aan kleuren (figuur 5, 6). Er zijn veel variaties in geschakelde gebouwdelen: schuine kanten, vooruit- en terugspringende delen, koepeltjes, lichtstraten, etc. (figuur 6, 7), maar ook vlakke, bijna detail-loze, homogene gebouwen (figuur 8). Ook het expressief gebruik van staal, aluminium en glas begint deze periode (figuur 9).

Figuur 4: Kantoorgebouw Westblaak, Rotterdam (Foto 2018).

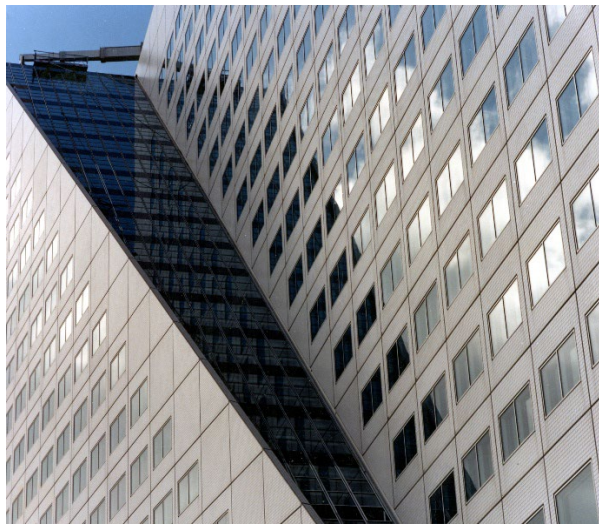
Figuur 5: Centre Démocrate Humaniste, Paul Ramon, Brussel, 1966 (Foto 2018, voor gevelrenovatie).

Figuur 6: Banco Pastor, José Antonio Corrales, Ramón Vázquez Molezún, Gerardo Salvador Molezún y Rafael Olalquiaga Soriano, Madrid, 1976 (Foto 2025).

Figuur 7: Centro di Servizi Sociali e Residenziali Est “La Serra” (Hotel la Serra), Igino Cappelletti & Pietro Mainardi, 1975, Ivrea (foto 2024).

Figuur 8: Willemsswerf, Wim Quist, Rotterdam, 1989 (foto uit Schokbeton archief).

Figuur 9: Centre Pompidou, Richard Rogers, Renzo Piano, Gianfranco Franchini, Parijs, 1977 (Foto 2012).

5. Aanwijzingsprogramma Post 65 Rijksmonumenten

In september 2025 werd in Nederland het voornemen voor het aanwijzen van de eerste vijftien (Nederlandse) Post 65-rijksmonumenten gepubliceerd. De vijftien objecten (figuur 8) vormen een afspiegeling van de “bijzondere en waardevolle locaties uit de jaren 1965-1990” (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2025, p.8).

Bij de inventarisatie en het samenstellen van de ‘longlist’ speelde burgerparticipatie en het overleg met diverse erfgoed professionals, overheden en belangenverenigingen een belangrijke rol. Dit heeft geleid tot een lijst met ongeveer 1500 locaties (mededeling Kees Somer). De selectie van de eerste Post 65 rijksmonumenten dient nadrukkelijk niet te worden gezien als “top 15” aldus het rapport. Een aantal van deze 15 objecten komt voor op de lijst van 63 locaties die twee maatschappelijke panels op verzoek van de RCE hebben samengesteld (zie bijlage 1, uit: Wie, Speleers & Somers 2025), andere komen voort uit andere inventarisaties (zie <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed/documenten/publicaties/2019/01/01/post-65-verkenningen> voor de onderliggende onderzoeken).

Voor het nader bekijken van de architectonische expressie en materialisering is het voor het beknopte onderzoek voor dit paper niet mogelijk om alle 1500 locaties van de longlist te bekijken. Daarom wordt hier gebruikt gemaakt van twee gepubliceerde lijsten: de eerste 15 aanwijzingen en de 63 locaties die in het verslag van de maatschappelijke panels is opgenomen. De lijst van 63 is gekozen als aanvulling op de 15 aanwijzingen om de relatie met publieksparticipatie en perceptie (zie hoofdstuk 7) te benadrukken. Het is vooraf niet te zeggen in hoeverre deze selectie een goede afspiegeling is van de longlist van 1500 locaties. De landschappelijke locaties, kunstwerken en infrastructuren (geen gebouw zijnde) in de twee lijsten zijn voor dit paper buiten beschouwing gelaten, vanwege de afwijkende kenmerken en andere instandhoudingsvraagstukken.

Ecokathedraal, Mildam

Gebouw voor Elektrotechniek TU Delft

Eemsmondgebouw, Delfzijl

Hubertushuis, Amsterdam

Rodahal, Kerkrade

Centraal Beheer, Apeldoorn

Yunus Emre Moskee, Almelo

De Musketon, Utrecht

Watertoren, Eindhoven

Stadhuis, Terneuzen

Blauwe Golven, Arnhem

Station Lelystad Centrum

Broken circle/Spiral hill, Emmen

Kasbah, Hengelo

Emmauskerk, Nieuwegein

Figuur 8: Collage met foto's van alle 15 eerste Post65 aanwijzingen als Rijksmonument (Uit: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2025, p.14-15)

6. Architectonische expressie

Beton

De grootste gemene deler in de voor deze bijdrage bestudeerde objecten blijkt zichtbaar beton in de gevel te zijn. Beton komt in deze selectie in een grote diversiteit terug: ter plaatse gestort, geprefabriceerd in grote elementen of in de vorm van kleine betonstenen. De zware *pilotis* van De Golfslag in Emmeloord, de grote betonvlakken van het stadhuis in Terneuzen en de Pastoor van Arskerk in Den Haag, de betonbanden van Europarking en de Weesperflat in Amsterdam en het provinciehuis Noord-Brabant in 's-Hertogenbosch, de modulaire prefab elementen van het Cementrum in 's-Hertogenbosch en van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, ze hebben allemaal een betonnen voorkomen.

Scheiding drager en inbouw

In veel gevels is de (betonnen) draagstructuur duidelijk te onderscheiden als architectonisch element, ingevuld met niet dragende geveldelen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Zonnetrap in Rotterdam, de Weesperflat in Amsterdam, het Ministerie van Buitenlandse Zaken, het voormalige Girokantoor in Leeuwarden en de wiskundefaculteit van de Universiteit Twente. Het effect is een prominent zichtbaar raamwerk van beton. Het woningbouwcomplex Kasbah in Hengelo is hier een bijzonder voorbeeld omdat de zichtbare betonnen drager beperkt blijft tot een “tafelconstructie” voor een bakstenen architectuur.

Dragende betongevels

Niet zo sterk zichtbaar in de bestudeerde objecten, maar zeker een belangrijk architectonisch element in de architectuur van jaren zeventig en tachtig is de terugkeer van de dragende gevel. Veelal is dit uitgewerkt als een sandwich-constructie met een dragend betonnen binnenblad, isolatiemateriaal en een buitenblad van baksteen, beton of een lichter materiaal. De Peperklip in Rotterdam is hiervan een goed voorbeeld. Het toont zowel de modulaire repetitie van het sandwichpaneel als de diversiteit in kleurafwerking. Ook het rekencentrum van ABN-Amro in Amstelveen heeft dergelijke geprefabriceerde elementen.

Baksteen

Baksteen komt niet zoveel voor in de nader bekeken gebouwen. Dat is opvallend want het is wel een kenmerkend materiaal voor deze periode. Er zijn grote kantoorkolossen met een bakstenen uiterlijk en een organische vormgeving zoals het voormalige NMB-hoofdkantoor in Amsterdam Zuidoost en het Gouvernement in Maastricht. De Emmauskerk in Nieuwegein heeft een andere schaal maar past ook

in de organische baksteenarchitectuur. Een andere categorie zijn woningbouwprojecten zoals de Kasbah in Hengelo, de Wandelmeent in Hilversum en Onder de Bogen in Zwolle waarin de baksteen op een 'traditioneel Hollandse' manier is toegepast.

Structuren

De structuralistische architectuur is zeer ruim vertegenwoordigd in de bestudeerde objecten: het voormalig kantoor van Centraal Beheer in Amersfoort, de Weesperflat in Amsterdam, de Apolloscholen in Amsterdam en de wiskundefaculteit in Enschede worden gekenmerkt door betonsteen. De kubuswoningen in Helmond en de Kasbah in Hengelo en Raadhuis van Amstelveen tonen een mix van materialen. Er is geen eenduidig materiaalgebruik en al deze objecten hebben een zeer complexe buitenschil waarbij veel aansluitingen tussen horizontale en verticale (en regelmatig ook schuin geplaatste) gebouwonderdelen gemaakt zijn.

Gesloten volumes

Gebouwen zoals het gebouw voor Elektrotechniek in Delft, de Erasmus medische faculteit in Rotterdam, het IBM-hoofdkantoor in Amsterdam en het voormalige Girokantoor in Leeuwarden hebben – in tegenstelling tot de structuralistische architectuur – een vlak gedetailleerde, geïntegreerd ontworpen systeem-gevel en hebben een meer technische uitstraling. Hoewel zowel de functie als de gebouwworm heel anders is, heeft ook het voormalige zwembad Tropicana in Rotterdam een dergelijk integraal transparant ontwerp.

Kleur

Een opvallend grote hoeveelheid gebouwen uit de bestudeerde gebouwen heeft een witte (of zeer lichte) kleur. De watertoren in Eindhoven, de Bolwoningen in 's-Hertogenbosch en de Yunus Emre Moskee in Almelo zijn voorbeelden van witgeschilderde objecten. De Kubus in Lelystad, de Musketon in Utrecht en de uitbreiding van het Kröller-Müller-museum zijn voorbeelden van het gebruik van witte betonsteen/kalkzandsteen. De Rodahal in Kerkrade is voor een groot deel bekleed met lichtgekleurde aluminiumplaten en ook het Smedinghuis in Lelystad, Tropicana en de Erasmus medische faculteit in Rotterdam zijn voornamelijk wit/licht van kleur.

In contrast tot deze witte objecten staan de gebouwen met juist expressie in kleur. In het veelkleurige Hubertushuis in Amsterdam en het NS-station Lelystad Centrum zijn de kleuren bepalend voor de architectuur. Ook het kantoorgebouw de Unie in Zoetermeer ontleent veel van zijn waardering aan het groen-gele uiterlijk. De kenmerkende oranje-blauw kopgevels van de hoogbouw van Elektrotechniek in Delft maken het een landmark. Vorm en kleur tezamen bepalen de identiteit van het Circustheater in Zandvoort. Minder nadrukkelijk, maar ook in de Peperklip in Rotterdam, de felrode en afgeronde puien van de Wandelmeent te Hilversum en het Rekencentrum van de ABN-Amro in Amstelveen werken vorm en kleur samen. Niet

fel maar pastel: de roze banden (afgewisseld met witte) in de voorgevel van het Van Schijndelhuis zijn een bijzonderheid.

Onbehandeld hout

De jaren tachtig van de vorige eeuw markeren de opkomst van de zogenaamde eco-architectuur, waarin geëxperimenteerd wordt met bio-based en/of hernieuwbare grondstoffen. In de groep van onderzochte objecten vertegenwoordigd de Kleine Aarde in Boxtel deze architectuur die in dit geval wordt gekenmerkt door onbehandeld hout in de gevel. Onbehandeld hout komt ook voor in de bovenste gedeelten van de gevels van het raadhuis te Amstelveen.

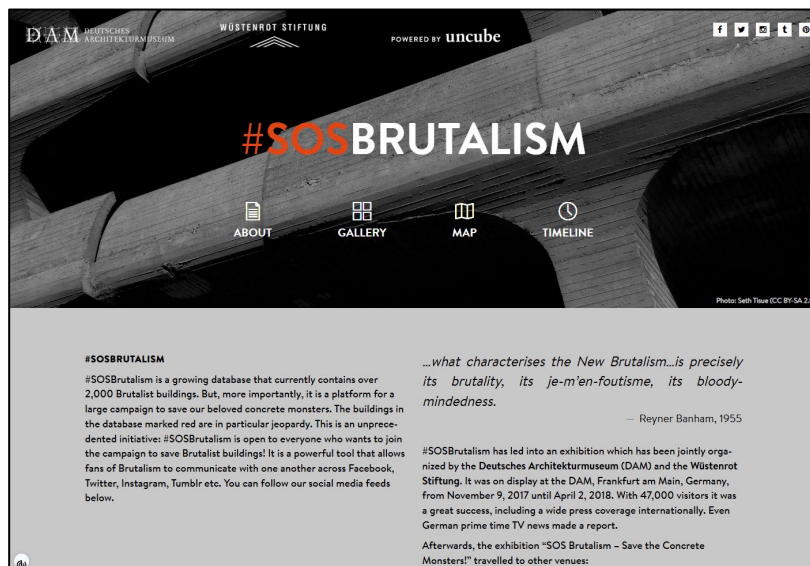
7. Perceptie

De perceptie van de kwaliteit en betekenis van de architectuur uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw is onder “experts” jarenlang laag geweest. Met het verstrijken van de jaren en de toegenomen aandacht voor Post 65 erfgoed, komt er ook steeds meer waardering voor de toegepast materialen, componenten en hun architectonische expressie. De publicatie *Bouwmaterialen 1940-1990* (Somer & Stenvert, 2024) schijnt licht op de rijkdom aan gebruikte bouwmaterialen uit deze periode en brengt kleuren, texturen en bouwkundige details terug in de herinnering als mogelijk waardevolle elementen die behoud en conservering rechtvaardigen. Publicaties zoals *Bruut | atlas van het brutalisme in Nederland* (Den Boer et al. 2023), maar ook nationale en internationale websites zoals www.love80sarchitecture.nl en www.sosbrutalism.org/ (figuur 11 en 12) brengen de architectuur van de tweede helft van de twintigste eeuw onder de aandacht bij een publiek van experts en niet-experts. Zoals ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij de waardering van Post 65 belang hecht aan burgerparticipatie en betrokkenheid van een brede groep aan professionals en belangenverenigingen, is het opvallend dat ook veel andere lokale en academische initiatieven de perceptie van experts en andere stakeholders onderzoeken. De Europese Faro Conventie kent ook in Nederland een Uitvoeringsagenda (<https://faro.cultureelerfgoed.nl>), die bijdraagt aan deze brede ‘meerstemmige’ visie op en betrokkenheid bij erfgoed.

Bewoners en bezoekers van woonwijken uit de periode 1970-1990 komen aan het woord in de WijkWijzer (<https://wijkwijzer.tudelft.nl/>), een onderzoeksmethode die ontwikkeld is en gebruikt wordt in het CoWaDiPa-project (Co-Waarderen door Digitaal Participeren) van TU Delft. Met deze methode is onderzoek gedaan in Schoolwerf (figuur 13) en de Bouwmeesterbuurt (figuur 14) in Almere, de Koepeltjesbuurt (figuur 15) in Zoetermeer, de Diagoonwoningen (figuur 16) in Delft en in Utrecht in de wijk Rijnsweerd-zuid (figuur 17). Dit allemaal met het doel om de waardering van bewoners en bezoekers voor deze woonwijken in kaart te brengen. Voor deze bijdrage is een aantal waarderende opmerkingen gerelateerd aan de materialisering van de woonwijken uit het onderzoek gelicht. De volledige onderzoeksresultaten zijn te vinden via <https://wijkwijzer.tudelft.nl/>.

Figuur 11: Fansite voor de architectuur van de jaren '80.
<https://www.love80sarchitecture.nl/>

Figuur 12: Van oorsprong Duitse website die bedreigde brutalistische gebouwen onder de aandacht brengt als geluid tegen sloop. <https://www.sosbrutalism.org/>

Schoolwerf

De blauwe kleur in het algemeen en de blauwe, van glasvezelversterkt polyester gemaakte, schuurdaken worden in het onderzoek bijna unaniem als kenmerkend aangeduid. De ontwerpbeschrijvingen van architect Van Stigt zijn beknopt; de daken lijken vooral een economische keuze. Maar hoewel allen de daken zien als landmark voor de buurt, verbinden sommige respondenten hier een positief en anderen een negatief waardeoordeel aan. De laatste groep reageert met de woorden “deze mogen vervangen worden”, anderen geven aan dat er “niets mooi is aan deze wijk”. Ook een noodzakelijke “opfrisbeurt” wordt door een respondent gesuggereerd. De

materialisatie van de woningen wordt niet heel nadrukkelijk genoemd in het oordeel over de wijk, maar het baksteen in de gevel wordt gewaardeerd.

Figuur 13: Schoolwerf, Almere Haven (foto Victorien Koningsberger).

Figuur 14: Bouwmeesterbuurt, Almere Buiten.

Figuur 15: Koepeltjesbuurt, Zoetermeer.

Figuur 16: Diagoonwoningen, Delft.

Figuur 17: Rijnsweerd-zuid, Utrecht.

Bouwmeesterbuurt

De Scandinavische sferen in de Bouwmeesterbuurt, de tweede wijk van Almere Buiten ontworpen eind jaren tachtig door architectenbureau Reus en Leeuwenkamp,

mocht in het onderzoek rekenen op het nodige commentaar van bewoners. De houten gevelbekleding wordt als kenmerkend benoemd en diverse respondenten benoemen de hieruit voorkomende “sfeer” als positief. Over de jaren zijn er veel verschillende kleuren gevels ontstaan, zoals tinten blauw, rood, grijs, lichtgroen, wit, door diverse eigenaren en aanpakken in het schilderwerk. Over de kleuren is geen unaniem oordeel. Echter, over de noodzaak tot onderhoud van een houten gevel zijn de meningen eenduidig. De perceptie van hout is niet negatief, maar over het ontbreken van tijdig onderhoud wel.

Koepeltjesbuurt

De Koepeltjesbuurt in Zoetermeer werd begin jaren zeventig ontworpen door architect Benno Stegeman. De buurt is herkenbaar door de opvallende oranje koepels en de witte kalkzandsteen. De koepels zijn van veraf te zien en geven de buurt haar identiteit. Sommige koepels zijn al vervangen en daardoor toont de kleur oranje verschillende tinten. De respondenten zijn over het algemeen neutraal of positief over de materialisering van de woonwijk. Het wit van de gevels wordt als “fris” beschreven en de combinatie van de witte stenen gevels en de gevarieerde architectuur van kubusvormige gestapelde volumes wordt als “mediterraan” geduid.

Diagoonwoningen

“Beton, beton, beton” echoot door in de antwoorden van de respondenten op de vraag welk materiaal of detail het meest kenmerkend is voor de Diagoonwoningen. In aanvulling hierop worden “blokken” genoemd, maar ook de ronde vensters en de zwarte kozijnen. In diverse antwoorden komen positieve expert-opinies naar voren; meerdere respondenten benoemen Hertzberger in hun antwoorden. De antwoorden zijn over het algemeen uitgebreider en genuanceerder (positief en negatief) dan bij andere objecten: blijkbaar nodigen de Diagoonwoningen uit tot discussie over de positieve en negatieve aspecten.

Rijnsweerd-zuid

Rode baksteen, bruin hout en schuine daken zijn de belangrijkste materiële kenmerken van de woonwijk Rijnsweerd-zuid, aldus de respondenten van de WijkWijzer. Opvallend is dat bewoners die oorspronkelijke kenmerken van de wijk veelal positief beoordelen terwijl de vele verbouwingen en gevelrenovaties door individuele bewoners als van “slechte kwaliteit” worden benoemd. Diverse respondenten benoemen het verlies aan eenheid in de wijk door de diversiteit in aanpak van gevelrenovatie.

8. Conclusies

Uit de onderzochte objecten komen voor wat betreft architectonische expressie en materialisatie de volgende zaken naar voren:

- Beton komt, met name voor publieke gebouwen, naar voren als het belangrijkste materiaal uit de periode 1965-1990. Het reinigen, onderhouden, versterken,

repareren en eventueel vervangen van beton zal een nog grotere opgave worden dan dat deze reeds is. Al is er nog diversiteit in perceptie, bijv. tussen experts en niet-experts, over de waardering voor schoon beton, het belang van instandhouding van beton in de diverse verschijningsvormen neemt toe;

- Het structuralisme en alle op structuralistische leest geschoeide architectuur met haar blokkerigheid, complexe aansluitingen en vele overgangen tussen bouwvolumes zal een grote instandhoudingsopgave met zich meebrengen. Met name met het oog op verduurzaming staan de vele “slanke” aansluitingen tussen verticaal en horizontaal onder druk en is er grote architectonische en bouwtechnische inventiviteit nodig om dit op verantwoorde wijze te doen;
- Een groot deel van de architectuur uit de jaren 1965-1990 bedient zich van een totaal ander kleurenpalet dan in eerdere perioden. Felle, verzadigde kleuren, komen op verschillende materialen voor en tonen vaak verkleuring. Ook de vele variaties op wit zijn breed verspreid. Beide vormen van kleurgebruik zullen veel onderzoek vragen en vanwege het grote aantal verschillende materialen een complexe instandhoudingsopgave betekenen. Bijzondere aandacht is nodig voor “wit” als kleur in het exterieur. Hiervoor is grote waardering, echter vervuiling ligt altijd op de loer;
- In de woningbouw komt veel baksteen met houten kozijnen voor. Voor deze materialen is over het algemeen veel waardering, maar ze bieden ook veel mogelijkheid tot individuele vervanging, uitbouw en aanpassingen. Dit vormt een mogelijke bedreiging voor de samenhang. Anderzijds is de toe-eigening van woning en woonomgeving vaak deel van de architectonische uitgangspunten. De spanning tussen een humane en aanpasbare leefomgeving en de gevolgen voor materiaal en expressie zijn onderdeel van de instandhoudingsopgave.

In deze bijdrage is uitsluitend naar het exterieur van het Post 65 erfgoed gekeken, met als doel hieruit bijzondere kenmerken te destilleren die van belang zijn voor de instandhouding. Veel materialen, zoals beton of baksteen zijn ook zichtbaar en onafgewerkt toegepast in het interieur. Zeker bij veranderende functies en gebruikersperceptie, is ook de materiaaltoepassing in binnenruimtes een belangrijk onderwerp in de instandhoudingsopgave.

Voor deze publicatie zijn de eerste vijftien Post 65 rijksmonumenten en de lijst van 63 locaties die is samengesteld door de maatschappelijke panels. Deze verzameling is niet helemaal representatief. Diverse gebouwtypes zijn ondervertegenwoordigd, zoals kantoorgebouwen, kerken en recreatievoorzieningen en ook voorbeelden uit de stadsvernieuwinggebieden komen maar mondjesmaat voor in deze selectie. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gaat komend jaar de selectie dan ook uitbreiden tot maximaal 150 Post 65 rijksmonumenten. De genoemde typen zijn wel degelijk onderzocht in de onderliggende studies, en om een beter inzicht in de architectonische expressie te krijgen zou naar de volledige longlist van ongeveer 1500 locaties gekeken moeten worden.

Ook woningen en woonwijken komen in dit paper maar mondjesmaat naar voren. Het CoWaDiPa-onderzoek, maar ook eerdere Post 65 publicaties zoals bijvoorbeeld over het predicaat experimentele woningbouw (Barzilay, 2018), de diverse publicaties over Groeikernen uit “Een onvoltooid project” van het International New Town Institute en de studie “Everyday Heritage” naar de brede waardering kenmerken van Post 65 woonwijken (Spoormans, 2023) bieden hiervoor een goede basis.

9. Tot slot

Een interessante vraag ter afsluiting is welke rol burgerparticipatie speelt of zal gaan spelen bij de instandhouding. Nu het betrekken van een brede groep belanghebbenden steeds meer gangbaar wordt bij de waardering van erfgoed en bij de selectie en aanwijzing van monumenten, is het de vraag wat de volgende stap is. Waar instandhouding een technische expertise kan lijken, is deze altijd verbonden aan perceptie. Beslissingen over onderhoud en vervanging hangen altijd samen met persoonlijke en/of institutionele opvattingen en zijn bovendien tijdsgebonden. Welke rol gaan burgers, belangenorganisaties, academici, erfgoedprofessionals en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed spelen in de materiële instandhouding en vernieuwing van het Post 65 erfgoed?

10. Bronnen

Barbieri, S.U. & Van Duin, L. (2010). A Hundred Years of Dutch Architecture 1901-2000 Trends Highlights, SUN.

Barzilay, M, R. Ferwerda, A. Blom (2018). Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Den Haag

Gevorgian A., Pezzutto S., Zambotti S., Croce S., Filippi Oberegger U., Lollini R., Kranzl L., Müller A. (2021). European Building Stock Analysis, Bolzano, Italy: Eurac Research, ISBN 978-88-98857-68-5.

https://webassets.eurac.edu/31538/1643788710-ebsa_web_2.pdf

Henket, H. A. J., & Jonge, W. d. (1987). Bouwtechnisch onderzoek ‘Jongere bouwkunst’ / Dl. 1, Methode restauratiekeuze. In *Bouwtechnisch onderzoek ‘Jongere bouwkunst’*. TU Eindhoven; TU Delft.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2025). Aanwijzingsprogramma Post 65 Rijksmonumenten, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Somer, K. & Stenvert, R. (red.) (2024). Bouwmaterialen 1940 – 1990: Vernieuwing, constructie, toepassing, NAI010

Spoormans, L. (2023). Everyday Heritage - Identifying attributes of 1965-1985 residential neighbourhoods by involved stakeholders, Delft University of Technology, <https://doi.org/10.7480/abe.2023.21>

Wie, E., Speleers, B. & Somer, K. (2025). Verslag maatschappelijke panels. Voor de advisering van nieuwe rijksmonumenten uit de periode 1965 – 1990, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Den Boer, A. et al. (2023). Bruut | Atlas van het Brutalisme in Nederland, WBOOKS

Alle foto's door auteurs, tenzij anders vermeld.

Bijlage 1: Voorstel maatschappelijke panels.

Uit: Wie, Speleers & Somer 2025, p.14

Hierna volgt het resultaat van het selectieproces voor de voorgestelde rijksmonumenten behorend bij de verhaallijnen Welvaart, Groei, Ordenen (Panel 1) en Actiel, Vrijheid, Milieu (Panel 2). De voorgestelde locaties zijn voorzien van een beknopte argumentatie van de panels.

Welvaart

1. Voormalige zwembad Tropicana Rotterdam
2. Watertoren Eindhoven
3. Cultureel centrum De Kubus in Lelystad
4. Waterinstallatiegebouw de Beerenplaat Spijkenisse
5. Winkelcentrum Doemere in Almere
6. Circus Zandvoort
7. De Golfslag seniorenflat Emmeloord
8. De Meerpaal Dronten
9. DAF/Volvo Nedcar fabriek Born
10. Museum Kröller-Müller Otterlo
11. De Zonnetrap Rotterdam
12. Van Schijndelhuis Utrecht

Groei

13. Faculteit Wiskunde van de UT Twente Enschede
14. Campus Woudestein Rotterdam
15. Medische Faculteit Rotterdam
16. Technikon school Rotterdam
17. Apolloscholen (De Willemsparkschool + De Amsterdamse Montessorischool) Amsterdam
18. Voormalig NMB-hoofdkantoor Amsterdam-Zuidoost
19. Gedenkteken Woonoord Atatürk Amsterdam-Noord
20. Europarking Amsterdam
21. Weesperflat Amsterdam
22. De Peperklip Rotterdam
23. Hoofdkantoor IBM Amsterdam
24. Rekencentrum ABN-Amro Amstelveen
25. Het Cementrum 's-Hertogenbosch

Ordenen

26. Onder de Bogen Zwolle
27. Ministerie van Buitenlandse Zaken Den Haag
28. Smedinghuis Lelystad
29. Voormalig Girokantoor Leeuwarden
30. Raadhuis Amstelveen
31. Douane- emplacementen (op meerdere plekken)
32. Provinciehuis Noord-Brabant 's-Hertogenbosch

33. NS-Station Doetinchem
34. Gemaal De Blocq van Kuffeler Almere
35. Gouwe aquaduct Waddinxveen
36. Windschermen langs het Calandskanaal
37. De Oosterscheldekering

Actiel

38. Nieuwmarktbuurt (en Bethaniënbuurt) Amsterdam
39. Muurschildering El Salvador Amsterdam
40. Kantoorgebouw De Unie Zoetermeer
41. Kerncentrale Dodewaard

Vrijheid

42. Kubuswoningen Helmond
43. Bolwoningen 's-Hertogenbosch
44. Metrostation Weesperplein en de Oostlijn
45. Kunstwerk het Tapijt, Utrecht
46. Homomonument Amsterdam
47. Café de Duivel Amsterdam
48. Pyramide-speeltuin Amsterdam
49. Pastoor van Arskerk Den Haag
50. Molukse Evangelische Kerk, Geredja sjalom Den Bosch
51. Ruigoord
52. Gliphoeve Amsterdam-Zuidoost
53. Torentje van Drienerlo Enschede
54. Wandelmeent Hilversum
55. Het Gouvernement Maastricht

Milieu

56. Oosterscheldekering
57. Meidoornheuvelds en Zandkopje Weerselo
58. Groene Kathedraal Almere
59. Broken Circle/Spiral Hill Emmen
60. De Kleine Aarde, Bontel
61. Ecoduct de Woeste Hoeve
62. Oostvaardersplassen
63. Houtribdijk tussen Enkhuizen en Lelystad